

OSMANLILARDA ŞEYHÜLİSLAMLIK MÜESSESESİ

ARAŞTIRMA MEVZUU OLARAK SEÇTİĞİMİZ "ŞEYHÜLİSLAMLIK" DA BİRÇOK MÜESSESE GİBİ, DAHA EVVELKİLERDEN OSMANLILARA İNTİKAL EDEN BİR KURULUŞTUR. İSLÂM ÂLEMİNİN BİR MİRÂSİ OLARAK OSMANLILARA GEÇMİŞ BULUNAN "ŞEYHÜLİSLAMLIK", OSMANLI DEVLET TEŞKİLÂTINDA ÂSIRLARCA ÖNEMLİ BİR FONKSİYON İCRA ETMİŞTİR.

ZIYA KAZICI

İst. Y. İslâm Enstitüsü Öğretim Üyesi

GİRİŞ

EMSÂLLERİNE nazaran, uzunca bir hükümrânlık devresi geçirmiş bulunan Osmanlı Devleti, bu durumunu, sağlam temeller üzerine binâ edip, kemâl mertebesine ulaştırdığı müesseselerine borçlu görünmektedir. Devlet faaliyetleri ve bu faaliyetlerin dinamizmini teşkil eden âmil, şüphesiz ki müesseselerdir. Devletin madenî ve kültürel faaliyetlerinin ahenkli bir şekilde işleyişini aksettirmesi bakımından mühim olan müesseselerden biri de "şeyhülislâmlık"tır. Şeyhülislâm, Osmanlı devlet teşkilâtında bulunan dört tarikten¹ biri olan "ilmiye sınıfı"nın en üst kademesinde bulunmaktadır.

İslâmî bir hukuk ve buna bağlı bulunan bir cemiyete istinad eden bünyesi ile Osmanlı devleti, kendisinden önceki müslüman devletlerin, her türlü faaliyet ve hareketlerine sırt çevirip bigâne kalamazdı. Bunun içindir ki, Osmanlı târih ve teşkilâtını başlı olarak düşünemeyiz. Zira Osmanlılar, kendilerinden önce Anadolu'ya gelip yerleşen Müslüman Türklerin, yaşayış tarzlarını, örf, âdet ve daha başka özelliklerini almaktan çekinmiyorlardı. Binaenaleyh, bir şehir, bir kasaba veya bir köy Selçuklulardan, Karamanlılardan veya başka bir beylikten Osmanlılara geçmekle fazla bir değişikliğe uğramıyordu. Çünkü, Osmanlı devleti teşkilât ve müesseseleri ile Anadolu Beylikleri teşkilât ve müesseseleri arasında pek büyük farklar görülüyordu. Bununla beraber, şunu da hemen belirtelim ki, Osmanlı devletinin teşkilât ve müesseselerinden istifâde ettiği devletler, sâdece Anadolu Beylikleri değildi. Şer'i hukuku hem amelî, hem de nazari bir şekilde ve her sâhada tatbik etmeye çalışan bir devlet olması² hasebiyle, diğer müslüman

(1) Mustafa Nuri Paşa, Netayicü'l-Vukuat, İstanbul 1294-96, II, 104. Bu tariklar: a) Mülkiye b) İlmiye, c) Kalemîye, d) Seyfiye.

(2) Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'îliği Meselesi" İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası, (1945), XI/3-4, 209.

devletlerin tatbikatlarını da gözden irak tutmuyordu. Bununla beraber, bilhassa iktisadî ve malî konularda bu tatbikatın teb'ya ağır gelmemesi, ne ekonomik ve ne de sosyal yönde onu müşkil durumlara sokmaması gerekiyordu. Daha evvelkilerin, teb'ayı zor durumda bırakan bu tip tatbikatları, Osmanlılar tarafından "fena bid'atler" olarak nitelendirilmekte ve mer'iyetten kaldırılmakta idi³.

Araştırma mevzuu olarak seçtiğimiz "şeyhülislâmlik" da birçok müessese gibi, daha evvelkilerden Osmanlılara intikal eden bir kuruluştur. İslâm âleminin bir mirâsı olarak Osmanlılara geçmiş bulunan "şeyhülislâmlik", Osmanlı devleti teşkilâtında âsırlarca önemli bir fonksiyon icra etmiştir.

A. ŞEYHÜLİSLÂM TÂBİRİ

H. IV. (M. X) asrın ikinci yarısında ortaya çıkan "şeyhülislâm" tâbiri, fukuha arasındaki ihtilâflı mes'eleleri halledebilen âlimler için, bir şeref ünvanı olarak kullanılmıştır. "Fukahay-ı izâm ve fûdelây-ı fehâmdan şol sâhib-ı sadr-ı iftâya ıstılâhat-ı örfiyyede şeyhülislâm denilir ki, aralarında tahaddüs eden münazaa ve mühâsemeden dolayı hall-ı müşkilât-ı enâm eyleye"⁴.

Bu asırdan itibâren, "İslâm" kelimesi, pek çok kelimeye izâfe edilerek kullanılmaya başlanmıştır⁵. Fakat bütün bu tâbirler arasında sâdece "şeyhülislâm" terkibi devamlılığını muhafaza edebildi, diğerleri ise unutulup gitti⁶.

Şeyhülislâm tâbiri ile birlikte kullanılan öbür deyimlerden bir kısmı, dünyevî iktidar sâhipleri (bilhassa Fâtîmî vezirleri) tarafından da kullanılıyordu. Ama "şeyhülislâm" ünvanı, hemen daima ülema ve sûfilere has olarak istimal ediliyordu⁷.

Hicrî IV. asrın ikinci yarısında itibâren, ortaya çıktığını belirttiğimiz bu şeref ünvanını almaya hak kazananları üç kategoride mütalaa edebiliriz:

i. Sâdece, kendi zamanlarındaki bir şehir halkı tarafından kendisine bu ünvan verilenler.

ii. "Şeyhülislâm" ünvanı ile her tarafta şöhret bulmuş olanlar

iii. Fetva ile icâzetnâmeyi birlikte verebilen ve isimle şöhret bulmuş olanlar⁸.

Böylece, Osmanlılardan önce de varlığından haberdâr olduğumuz bu makam ve müessese, Osmanlılarda olduğu gibi resmî değildi. Keza bu müessese, "ilmiye sınıfı"nın en üst makamı olma gibi bir hüviyet de taşıyordu.

Osmanlıların, altı asrı aşkın hükümrânlık döneminde "şeyhülislâm" ünvanının ne zaman kullanılmaya başlandığı kesin olarak bilinemediği gibi⁹, ilk defa bu ünvanı alan zâtın kimliği dahi tesbit edilememektedir¹⁰. Bununla beraber, Fâtih kanun-nâmasında

(3) Bilhassa vergi ile ilgili mevzular için bk. Ziya Kazıcı, Osmanlılarda Vergi Sistemi, İstanbul 1977, s. 50-52.

(4) Ali Emîri, "Mesihât-ı İslâmiyye Tarihçesi", İlmiyye Salnâmesi, İstanbul 1334, s. 306.

(5) Bu tâbirlerden birkaçı: İmadu'l-İslâm, Fahrü'l-İslâm, Rûknü'l-İslâm, Hüccetü'l-İslâm, Şemsü'l-İslâm, Bahatü'l-İslâm, Zeynü'l-İslâm, Burhanu'l-İslâm, Nizâmü'l-İslâm, Duha'l-İslâm, vs. dir.

(6) Ali Emîri, age. s. 304-305.

(7) J. H. Kramers, "Şeyhülislâm" İslâm Ansiklopedisi, XI/485.

(8) Ali Emîri, age. s. 305.

(9) İsmail Hakkı Uzuncarsılı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, Ankara 1965, s. 175.

(10) Tafsilât için bk. Ekrem Kaydu, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlik Müessesesinin Ortaya Çıkışı", İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, (1977) II, 201-205.

şeyhülislâmın ülemanın reisi olduğu açıkça belirtilmektedir¹¹. Fâtih Sultan Mehmed'in (1451-1481) tedvin ettirdiği kanun-nâmede şeyhülislâm tâbiri, açık ve sarîh bir şekilde zikredilmektedir ki, bu da Fâtih ve babası II. Murad (1421-1451) devirlerinde mezkûr ünvanla adlandırılan kimselerin varlığını ortaya koymaktadır.

Osmanlı devletinde, kendisine sorulan dinî ve şer'î meseleleri cevaplandıran kimseye "müftî", verilen karara da "fetvâ" dendiğini biliyoruz. Nitekim meşihat makamı, ilkönce, "mesned-i fetva" veya "mansıb-ı iftâ" gibi isimlerle başmüftülük tarzında teşekkül etmişti. Bu durumu ile o, bir müddet "kadî-asker" ve "muallim-i sultanî" vazifelerine nisbetle ikinci derecede kalmıştı¹². Bunun için müftülük makamı Divân-ı hümayun âzâlığına dâhil bulunan kadî-askerlik makamına göre daha husûsî bir vaziyet arz ediyordu. Ancak fetva verme ve yetkisi İbn-i Kemâl (1525-1533) ve Ebu's-Suûd (1545-1574) Efendi gibi zevata havale edilince, bu makam daha çok ehemmiyet kazanmaya başladı. Çünkü bu iki kişi, kadîaskerlikte bulunduktan sonra bu vazifeye getirilmişlerdi. Bundan böyle "şeyhülislâmlık makamı", "sadreyn efendiler" in¹³ üstünde tutularak "ilmiye tarikinin raisi ve şer'î mahkemelerin nâzırı itibar olunmuştur"¹⁴. Yukarıda adı geçen kudretli zevatın yetişmesi, bütün ilmî tevcihatın şeyhülislâmlara verilmesine sebep olmuştur. Artık makam ve mevki itibarıyla de sadriazamla denk bir seviyede tutulur olmuşlardır¹⁵.

Osmanlılarda, ileri gelen zevat için kullanılan ünvanların bir çoğu, daha önceki müslüman devletlerde de kullanılmıştır. Nitekim, takva sâhibi olmak ve kemâl mertebesine ulaşan şahsiyeti ile müellefâtının çokluğu ile büyük bir ün kazanmış olan İbn-i Kemâl'e, bu özelliklerinden dolayı, Necmeddin Ebû Hafs Ömer en-Nesefî'nin ünvanı olan "müftî'es-Sakaleyn" lakabı verilmiştir¹⁶. Bu tâbir, sâdece adı geçen şeyhülislâm için kullanılmıştır¹⁷.

B. ŞEYHÜLİSLÂMLIĞIN ZÜHURU

İlmiye sınıfının en yüksek derecesi olan ve "Meşihat-ı İslâmiyye" diye adlandırılan bu makamın kuruluş gâyesine mâtuf, değişik bâzı görüşler bulunmaktadır. Farklı görüşlerin ortaya atılmasına sebep ve bu görüşlere kaynaklık eden kimsenin J.H. Kramers olduğu ileri sürülmektedir¹⁸. Filhakika İslâm Ansiklopedisindeki makalesinde bu mevzûa temas eden Kramers, Gaudefroy-Demomby'n'e dayanarak bâzı fikirler ileri sürmektedir. Bunları, şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Osmanlı pâdişahları, Mısır'da Memlûk sultanları yanında bulunan Abbâsî halifesinin hâiz olduğu mevkiî taklid etmek sûretiyle böyle bir müesseseyi kurmuş olabilirler.

- (11) "Ve şeyhülislâm ülemanın reisi'dir ve muallim-i sultanî dahi kezaîlık serdar-ı ülemâdır. Vezir-i âzam anları rişayeten üstüne almak münasibdir. Amma müftî ve hâce sâir vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddür dahi iderler". Fâtih kanun-nâmesi, İstanbul 1330, s. 10.
- (12) İsmail Hâmi Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul 1971, V, 109.
- (13) Anadolu ve Rumeli kadî-askerleri için kullanılan bir tâbirdir.
- (14) M. Tayyib Gökbilgin, Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış, İstanbul 1977, s. 107.
- (15) Hezârfen Hüseyin Efendi, Telhisü'l-Beyân fi Kavanin-i Âl-i Osman, Bibliothèque national, Ancien Fonds Turc. nr. 40, 134 a.
- (16) Müstakim-zâde Süleyman Saadeddin, Devhatü'l-Meşâyih, s. 17.
- (17) Ali Emîri, age. s. 314.
- (18) Kaydu, age. s. 205.

b) Osmanlı ülemasının bir dinî reisin başkanlığında teşkilatlanması, devletin teb'ası olan gayr-ı müslimlerin başında bulunan patriklikli taklid etmek sûretiyle olmuştur.

c) Bu müessese, devlette mevcut dünyevî iktidar yanında, kazâî selâhiyetlerle tecrübeli edilmiş sufi-dinî bir an'änenin neticesi olarak da doğmuş olabilir¹⁹.

Zühurunu, tek bir sebebe bağlama imkânı bulunmayan bu müessesenin kuruluşunu, başka dinlerdeki ruhanî riyâsetin taklid edilmesi ile izâha kalkışmak, tamamen indî bir mütalaa olur. Çünkü İslâmın din ve devlet anlayışı ile Hıristiyanlığın din ve devlet anlayışı arasında büyük bir fark vardır. Biri, müntesiblerinden hem dünyevî hem de uhrevî vazifeler beklerken, diğeri sâdece uhrevî hizmetler beklemektedir. Bunun için, bu iki müesseseyi bir biri ile mukayese etmek ve hele, şeyhülislâmlığın, patriklikin bir taklidi olarak ortaya çıktığını söylemek, doğru olmasa gerektir. Nitekim, İ. Hâmi Danışmend de, bu meseleye temasla şöyle der: "Dikkat edilecek noktalardan biri de meşihat makamının başka dinlerdeki ruhanî reisliliklerle mukayesinin doğru olmadığıdır"²⁰.

Şeyhülislâmlığın doğuş ve ortaya çıkış sebebini tek bir vak'aya bağlamak yerine, târihî olayları incelemek ve bu yolla bir neticeye varmak daha doğru olacaktır. Bunun için de meseleye târihî olaylar açısından bakmak gerekir.

II. Murad devrinde yaşayan ve umumiyetle ilk şeyhülislâm kabul edilen **Molla Fenârî** (1424-1431)'nin²¹, böyle bir maka getirilmesi ve kendisine böyle bir ünvan verilmesi, dikkat çekicidir. Devletin, dinî ve siyasî bir kargaşalık içinde bulunduğu bir sırada tahta geçen II. Murad, böyle bir ortamda, ahlâkî, ilmî ve dinî otoritesi bütün memleketçe kabul edilen büyük bir âlime ihtiyaç bulunduğunu düşünmüş olmalıdır. Keza bu zâtın, teb'ayı bütün sapık cereyanlardan koruyabilecek bir otoriteye sâhip olması ve halk ile devletin dinî meselelerini çözmesi gerektiğine inanmış olmalıdır²². Yine bu esnada, devlet sınırları dâhilindeki gayr-ı resmî müftülerin, dinî meseleler hakkında kendi dünya görüşleri ve kabiliyetlerine göre ayrı ayrı fetva vermelerinin, devlet için bir tehlike arzettiğini de sezmiş olmalıdır. Gerçekten böyle durumlar, ortaya birtakım tenakuzların çıkmasına yol açabilir. Bu yüzden de hem devletin otoritesi, hem de mü'minlerin şerhata olan bağlılıkları zedelenebilirdi. Bu sebeple fetvaların tek kanaldan ve resmî sıfatı bulunan bir kimse tarafından verilmesi ihtiyacı hissediliyordu. Aynı zamanda, durmadan yayılma istidadı gösteren Bâtınî-Rafizî görüşlere karşı sed çekecek kuvvetli ve dirayetli sünî bir sünî bir sese ihtiyacı vardı²³.

İşte bütün bu hususlar nazar-ı dikkate alınmış olacak ki, ilk defa bu makama getirilen Molla Fenârî'nin şahsında bu ünvanla bir makam ve müessese kurulmuş oldu.

C. İLK ŞEYHÜLİSLÂM

Osmanlı devlet teşkilâtında, müftî'el-Enam" ünvanı ile de anılan şeyhülislâmın,

(19) Kramers, age. II, 486-487.

(20) Danışmend, age. V, 110.

(21) Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmları" İlmîye Salnâmesi, s. 322.

(22) II. Murad Devri hâdiseleri için bk. Aşık Paşa-zâde, Târih, İstanbul 1332, s. 96-138, Hoca Saadeddin Efendi, Tacüt-Tevârih, İstanbul 1279-1289. I, 315-360.

(23) Kaydu, age. s. 208.

ihraz ettikleri; bu resmî makama ilk defa kimin getirildiğinin kesin olarak bilinemediğinden söz etmiştik. Bu hususta pek farklı görüşler ortaya atılmaktadır²⁴.

Osmanlılardan önceki müslüman devletlerde, varlığından haberdar olduğumuz şeyhülislâmlık, bu devlette eriştiği dinî ve siyasî ehemmiyetli hiç bir ülkede bulamamıştır. Fâtih kanunnâmesinde kendisinden söz edilen şeyhülislâmın bu devirdeki durumu da tartışılabilir nitelikte görünmektedir. Mezkûr kanunnâmeğe göre ülemanın reisi olmakla birlikte ilmiyenin başı sayılması XVI. asrın ortalarına ve belki az daha sonraya raslar²⁵. Bu durumu göz önüne almış olacak ki, M. Tayyib Gökbilgin bu ünvanın (şeyhülislâmlığın) ilk önce İbn-i Kemâl'e verildiğine kani görünmektedir. Bu konuda o, "fetva hizmeti vazifesi, İbn-i Kemâl ve Ebu's-Suûd Efendi gibi kimselerin bu vazifeye getirilmesinden sonra ehemmiyet kazanmış ve artık bunlara şeyhülislâm denilmiştir. Bu iki kişi kadı-askerlikte bulduktan sonra bu vazifeye getirilmişlerdir²⁶, diyerek bu konudaki görüşünü belirtir.

Bununla beraber, Fâtih Sultan Mehmed'in tedvîn ettirdiği kanun-nâmede, açıkça isminden ve ülemanın reisi olma gibi bir sıfatı bulunduğundan söz edilen şeyhülislâmlık makamının daha önce mevcut olması gerekir. II. Murad devrinin dinî, siyasî ve ictimai kargaşalıkları neticesinde ortaya çıkan hâdiseler, böyle bir makamın kurulmasını mecburî hâle getirmişti. Böylece kurulan bu müessesenin başına da - daha önce belirtildiği gibi - devrin, bilgini, ve otoritesi herkesçe kabul edilen Molla Fenarî getirilmiştir.

D. ŞEYHÜLİSLÂMLIĞIN EHEMMİYET KAZANMASI

Günümüzün, Adalet ve Milli Eğitim Bakanlığı ile Diyânet İşleri Başkanlığının görev ve yetkilerini kendisinde toplayan bu makamın, Osmanlı devlet teşkilâtı içindeki mevkil ve durumu, Fâtih kanun-nâmesinde açıkça belirtilmektedir. Bundan anlaşıldığına göre şeyhülislâm, diğer devlet erkânı üzerinde büyük bir nüfuz saâhptir. Bunun için Brackelmann: "Fâtih Sultan Mehmed ve Kanunî Sultan Süleyman, şeyhülislâmın bütün memurlar sınıfının en üstünde bulunan müstesna mevkiiini teyid ettiler"²⁷ diyerek bu ehemmiyeti belirtmek ister.

Fâtih kanun-nâmesinde mevkii belirtilmiş olmakla beraber, esas ehemmiyet, Zenbilli Ali Cemalî Efendi (1503-1525) ile başlamış, İbn-i Kemâl ve Ebû's-Suûd Efendi gibi dirâyetli zevatın yetişmesi ile kemâl mertebesine ulaşmıştır. ilmî dirâyet ve temiz şahsiyetle Meşihat makamına çıkan bu çok kıymetli âlimler, en heybetli pâdişahlar üzerinde bile nüfuz ve tesir saâhibi oldukları için, icâb-ı halda onlara bile doğru yolu göstermekten ve sert sözler söylemekten çekinmiyorlardı. Mevzûun daha iyi kavranabilmesi için birkaç tarihî olaydan söz etmek gerekecektir.

(24) Bu konudaki araştırmasında Ekrem Kaydu şu bilgiyi vermektedir: "Şeyhülislâmlığın Osmanlılardaki başlangıcı ile ilgili olarak üç görüşleri sürülmektedir:

- Muradjea d'Ohson ve Ali Emiri'ye göre Şeyhülislâmlık müessesesi Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren vardı.
- Süleyman Saadeddin, Ahmed Refik, R.C. Repp, Hezârfen Hüseyin Efendi, Karacelibî-zâde Abdülaziz ve Ahmed Ata'nın fikrine göre ilk Şeyhülislâm Molla Şemseddin Fenarî'dir.
- Kâtip Çelebi'ye göre şeyhülislâmlık ilk defa İstanbul'da fetva veren müftülerle başlamıştır". age, s. 201-205.

(25) Uzunçarşılı, İlmîye, s. 175.

(26) Gökbilgin, age, s. 107.

(27) C. Brockelmann, İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, Terc. Neşat Çağatay, Ankara 1964, I, 287.

a. Daha kadılığı zamanında, Yıldırım Bâyezid (1389-1403)'in cemâatla namaza devam etmediğinden dolayı şahitliğini kabul etmeyen Molla Fenârî, ibâdetlerinde kusur eden kimsenin, insan hukukunun gözetilmesi gereken yerlerde de dikkatsiz olabileceğini düşünerek mahkeme salonunda, bizzat Yıldırım Bâyezid'e şehâdetini kabul etmeyeceğini söylemek suretiyle büyük bir cesarete sâhip olduğunu göstermiştir²⁸.

b. Yavuz Sultan Selim, Hazine-i Âmirre muhafızlarından 150 kişinin katline karar verir. Bu irâdeyi doğru bulmayan şeyhül-islâm Zenbilli Ali Cemalî Efendi, çağırılmadığı halde ve hiçkimseye bildirmeden Divân'a girerek, böyle bir cezanın şeriat ve adalete aykırı olduğunu söylemek suretiyle büyük bir cesaret örneği verir. Bunun üzerine pâdişah, 150 kişinin katli kararından rücu' eder²⁹.

Bir gün Divânâ'da, sadriâzam Derviş Paşa'nın kabahatsiz bir adamın katline hüküm vermesi üzerine, onu muahaze eden ve bu yüzden Divân'ı terk eden şeyhülislâm Yahyâ Efendi (1553-1644)'nin bu davranışı, devrin pâdişahı I. Ahmed (1603-1617)'in dikkatini çeker. Pâdişah davranışının sebebini sorduğunda o da "kaza emânettir. Pâdişah, kadiaskerleri istimaî deâvî, ihkak-ı hak, mazlûmları siyânet için nasbeyler. İcâb-ı şer'î yoğiken bugün bir adam katlolundu. Artık benim için İcray-ı kazayâ imkân kalmadığından terk-i mansıba mecbur oldum" der. I. Ahmed, Yahya Efendi'nin bu cevabı üzerine sadriâzama cellâda teslim etmekle işi bitirir³⁰.

XVI. asırdan itibaren ehemmiyeti daha da artan şeyhülislâmlik makamı, mânen sadriâzamlıktan daha yüksek telakki ediliyordu. Çünkü, Osmanlı devletinde din asil, devlet ise onun bir fer'i olarak görülüyordu³¹. Bu anlayışın bir sonucudur ki, sadriâzamların şeyhülislâmları ziyâretleri III. Murad (1574-1595) devrinde 1584 târihinde kanun hâline getirilmişti³². Tâyini, bizzat pâdişah tarafından yapılmakla beraber, bilhassa idârenin zâyıf zamanlarında, veya herhangi bir isyan vukuunda, pâdişah aleyhine fetva verebilir endişesiyle daima şeyhülislâmdan çekinilmiştir. Çünkü Osmanlı pâdişahları, teb'a üzerinde keyfî bir tasarruf hakkına sâhip değillerdi. Onlar da birtakım kanun ve nizamlarla bağılı idiler. Zâhiren, hudutsuz bir selâhiyete sâhip görünseler bile, hakikatte bâzı kanunlarla mukayettiller³³. İdârî mekanizmada dini asil, devleti de onun bir fer'i olarak

(28) Taşkoprü-zâde, eş-Şakaiku'n-Nu'mâniyye, Beyrut 1975, s. 19.

(29) Taşkoprü-zâde, age, s. 175.

(30) Murat Uraz, Şeyhülislâm Yahya, İstanbul 1944, s. 5-7.

(31) "Şeyhülislâm rütbe-i vekâlet-i kübra yâni vezâret-i uzmadan âlâ değilse bâri beraber ve bazı hususa nazar olunsa andan bâlâterdir. Gerçi vezir-i âzamlar avam nazarında kebir ve zışan görüldüğü cây-ı kelâm değildir. Zira vekil-i mutlak olup hall-ı akd-ı umur-u cumhur keff-i kifâyetinde olmağla ekser umurda müftiler ana mürâcaata muhtacdır. Lâkin, pâdişah-ı âli-cah nazarında hall-ı müşkilât-ı enâm olan meşâyih-i islâm, vüzerâdan mukaddem olup umur-ı diniyyede riyâset-i mutlaka sâhibi olduğu cihetle vekâlet-i kübradan min. vecih âlâ makamdadır. Zira devlet umuru din üzerine binâ olunur, din asil ve devlet ânun fer'i gibi kurulmuştur. Yalnız din reisi şeyhülislâm, yalnız devlet reisi vezir-i âzam, ikisinin dahi reisi pâdişah-ı kâmkârdır. Ol ecilden, meşâyih-i islâm bu devlet-i aliyyede cümleden muazzez ve mükerrem olup, lâzım geldikte nefiyden gayrı hakaretle tahkir ve tâzir câiz görülmez. Amma vezir-i âzam bu hususta sâir erkân-ı devlet gibidir. Ve bilcümle ulemaya bu devlet-i aliyyede olan ikrâm, bu devlet-i islâmiyyede olmuştur. Kendi kesbleri olan zilletten gayrı devlet cânibinden amme için tertib olunan siyâset ve ukubât hayfindan emin, ırz, malları dest-i taadd-i avâmdan mâsun ve mahfuzdur." Telhisü'l-Beyân, 134 a-b.

(32) Uzunçarşılı, İlimiye, s. 179.

(33) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1972, I, 596.

kabul eden bir devlette bu durum normal karşılanmalıdır. Bu anlayışın bir neticesi olacak ki, yürürlüğe girmesi istenilen her türlü kanun ve nizam hakkında, önce şeyhülislâm'dan, bunun şeriata uygun olup olmadığına dair fetva alınırdı. Ancak bundan sonra, istenilen kanun yürürlüğe girerdi³⁴. 1686 yılında Amsterdam'da basılan ve türkçe tercemesi yayınlanan bir eserde bu mevzu ile ilgili olarak şöyle denilmektedir: "Şeyhülislâm, sâhip oduğu geniş yetkisi ile herhangi bir mesele hakkında hüküm verince pâdişah bile bunun aksini iddia edip karşı çıkamaz"³⁵.

Şeyhülislâmlığın hâiz olduğu önemi belirten hususlardan biri de, şeyhülislâm olarak tâyin edilecek olan zâtın saraya dâveti esnasında, sadrıazamla birlikte huzura girerlerken pâdişahın onlara karşı üç adım atarak, onları ayakta istikbal etmesidir³⁶. Keza, şeyhülislâm adayının, pâdişahın elini öptükten sonra oturması, buna karşı sadrıazamın ayakta beklemesi de bu hususu açıkça ortaya koymaktadır. Bu tatbikat, IV. Mehmed devrinde (1648-1687), sadrıazam Melek Ahmed Paşa'dan itibâren devam edegelmiştir³⁷.

E. ŞEYHÜLİSLÂMLIĞIN SONA ERMESİ

Osmanlı devletinde, ilmiye sınıfının en yüksek derecesi olan ve meşihat-ı islâmiye diye adlandırılan bu önemli makamın uzunca bir tarihçesi vardır. İlk şeyhülislâm Molla Fenârî'nin tâyin târihi olan 1424/25 senesinden, Medenî Mehmed Nuri Efendi (1920-1922) nin istifa târihi olan 26 Eylül 1922 yılına kadar meşihat-ı islâmiye müessesesi, fâsilasız 498 sene devam etmiştir. Beş asra yaklaşan özellikle kayd-ı hayat ile bu makama gelen dirâyetli zevatın yeri, daha sonra gelenlerle aynı şekilde doldurulamamıştır.

Bütün Osmanlı müesseselerinde olduğu gibi, bu müessese de, XVI. asrın son senelerinden ve bilhassa XVII. asırdan itibâren yavaş yavaş inhitata yüz tutmuştur³⁸. Nitekim Kanunî Sultan Süleymanın saltanatının ortalarında (1541) başlayan şeyhülislâm azli, daha önce benzeri görülmediğinden büyük bir hâdise olarak karşılanmıştır. Devrin şeyhülislâmı, Civi-zâde Muhyidin Şeyh Mehmed Efendi (1539-1542)'nin, Mevlâna Celâleddin-i Rûmî ve Muhyidin-i Ârabî gibi mütasavvıflar hakkında vazife ve selâhiyetini aşan bir dil kullanması, vazifesinden azledilmesine sebep olmuştur³⁹.

Civi-zâde Muhyiddin Şeyh Mehmed Efendinin, yukarıda belirtilen sebepten dolayı azli, bu makama yükselenlerin artık "azledilemez" olan vasıflarını ortadan kaldırmış oldu. Bundan böyle, sadrıazamla aralarının iyi olmaması veya maiyetinin çeşitli işlere müdahalesi neticesinde, dedikoduların ortaya çıkması gibi hâdiseler, şeyhülislâm azillerinin sebepleri meyânında idi⁴⁰.

Şeyhülislâmların azledilemez özelliği ortadan kalktıktan ve eskiye nisbetle bir gerileme başladıktan sonra, azledilmiş olan bir şeyhülislâmın, aynı vazifeye tekrar getirilmesi ile karşılaşırız. Böyle bir adım da Bostan-zâde Mehmed Efendi ile atılmıştır.

(34) Uzunçarşılı, İlimiye, s. 198; Raphaëla Lewis, Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat, Terc. Mefkûre Poroy, İstanbul 1973, s. 23.

(35) Ricaut, Türklerin Siyasî Düsturları, Terc. M. Reşat Uzman, İstanbul s. 167.

(36) Jean Thévenot, L'empire du Grand Turc, Paris 1965, s. 147.

(37) Uzunçarşılı, İlimiye, s. 191.

(38) Danışmend, age. V, 110.

(39) Müstakim-zâde, Devhâtü'l-meşâyih, s. 20.

(40) Uzunçarşılı, İlimiye, s. 192.

İlk meşihati, (1589-1592) yılları arasında olan mezkûr zâtin ikinci meşihati da (1593-1598) seneleri arasındadır⁴¹.

Osmanlı Devleti idâri kadrosunda bulunan hemen herkese en büyük ceza olan idâmın verildiği ve sadrıazamların bile böyle bir cezadan kendilerini kurtaramadığı bir gerçektir. Böyleyken şeyhülislâmlar, bu kaidenin dışında tutulmuşlardı. Dinî reis olmaları, onları böyle bir cezadan uzak tutuyordu⁴². Bununla beraber, beş asra yaklaşan tarihi içinde sâdece üç şeyhülislâm ölüm cezasına çarptırılmıştı. Böyle bir cezaya çarptırılmakla beraber bunlara "şehid" denilmektedir. Bu, "inhitat devrinde, ilmiye mâsûniyyetinin ihlâline karşı, mesleğin protesto tezahürleri mâhiyetindedir"⁴³. Efkâr-ı umumiyeye bunlar, yanlış anlaşılmanın kurbanı olarak idâm edilmişlerdir⁴⁴. Böyle bir ceza ile hayata veda eden şeyhülislâmlar şunlardır:

1. Ahî-zâde şehid Hüseyin Efendi (1632-1634).
2. Hoca-zâde şehid Mes'ud Efendi (1656 4 ay 12 gün).
3. Erzurumlu seyyid Feyzullah Efendi, 1688 ikinci meşihâtı 1695-1703.

Osmanlı devlet teşkilâtında, herhangi bir kimseye şeyhülislâm ünvanının verilebilmesi, o kimsenin meşihat makamına getirilmesi ile mümkün olmaktadır. Bu makamın, eskiye göre bir gerileme gösterdiği; resmen bu makama gelmediği halde bâzı kimselere bu makam pâyesinin verilmesiyle de ortaya çıkmaktadır. Gerçi asırlarca süren bir târih içinde ancak iki kişiye bu pâye verilmiştir ama bu da, çok yüksek bir makam olan şeyhülislâmlık için, bir gerileme sayılabilmektedir. Bu makama gelmediği halde pâyesi ile taltif edilen iki kişiden birincisi **Karaçelebi-Zâde Abdülaziz Efendidir**. Bu zat, 1949 târihinde "**Ravzatu'l-Ebrâr**" adlı eserini devrin pâdişahı IV. Mehmed'e takdim edince kendisine bu pâye verilmiştir. Bundan iki sene sonra da 1651 târihinde Karaçelebi-zâde fiilen bu makama getirilmiştir.

Bilfiil şeyhülislâmlık makamına gelmediği halde bu pâyeyi alanlardan ikinci de Erzurumlu Feyzullah Efendinin büyük oğlu **Fethullah Efendidir**. Fethullah Efendi, **Nakibû'l-Eşraf** olarak Rumeli kadıaskeri bulunurken, babası Feyzullah Efendi'den sonra bu makama gelmek üzere bu pâyeyi almıştı. Fakat 1703 senesinde babası ile birlikte azledilerek kısa bir müddet sonra vefat etmişti⁴⁵.

Böylece târihî seyri içinde geçirilen merhalelerden sonra nihâyet, şeyhülislâm **Medenî Mehmed Nuri Efendi** (1920-1922)nin, dâhil bulunduğu son Osmanlı kabinesiyle birlikte istifası neticesinde şeyhülislâmlık makamı, Osmanlılar'la birlikte İslâm âleminden de kalkarak târihe mal oldu.

(41) Süleyman Saadeddin, age. s. 24; Ali Emiri, *İlmiye Salnâmesi*, s. 308-309.

(42) Jean Thévenot, age. s. 147; Danışmend, age. V, 165. Bu mevzuda "Telhisü'l-Beyân'da şöyle denilmektedir: "Meşâyah-i İslâm, bu Devlet-i Aliyye'de cümleden muazzez ve mükerrem olup lâzım geldikte nefiyden gayir hakaretle tahkir ve tâzir câiz görülmez. Amma vezir-i âzam bu hususta sâir erkân-i devlet gibidir." 134 b.

(43) Danışmend, age. V, 165.

(44) Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972, s. XLI.

(45) Ali Emiri, *İlmiye Salnâmesi*, s. 318.